

V první části článku byly popsány dvě varianty průzkumu veřejného mínění, které byly u nás po druhé světové válce známy. Mezi pracovníky Čs. ústavu pro výzkum veřejného mínění (ÚVVM) i mezi vedoucími pracovníky ministerstva informací převládal názor, že je nejen přípustné, ale nutné obě varianty studovat, prakticky vyzkoušet, převzít z nich vše, co je účelné a v podmínkách lidové demokracie použitelné.

Pracovníci ÚVVM nechtěli ukvapeně vytvářet „velkou teorii“ veřejného mínění anebo původní systém jeho průzkumu. Museli ovšem od počátku vycházet z některých teoretických předpokladů a pracovních hypotéz o povaze a průzkumu veřejného mínění v lidové demokracii. Pokusíme se je v několika odstavcích rekonstruovat.¹

Mínění je projev postoje, obvykle slovní projev. O veřejném mínění mluvíme tehdy, jestliže členové zpravidla rozsáhlých skupin obyvatelstva se vyjadřují anebo jsou s to vyslovit se o důležitých problémech, jevech, událostech nebo osobnostech. V širším slova smyslu lze považovat za veřejné mínění projevy mající povahu přání, tužeb, odhodlání, očekávání, obav, zálib, zkušeností, a vůbec projevy o životě, práci a prostředí. U veřejného mínění lze zkoumat různé stupně homogenosti, intenzity a stálosti. Složitost tohoto jevu je dána rozmanitostí života, zájmů, zkušeností a znalostí u jednotlivců i skupin, mnohostí vlivů, s nimiž se veřejné mínění nachází v interakci.

Pracovníci, kteří plní úkoly zahrnující různé druhy spolupráce s rozsáhlými skupinami obyvatelstva, např. volení zástupci lidu, novináři, osvětoví pracovníci, propagandisté, zkoumatelé poptávky po zboží aj., si vytvářejí představy o veřejném mínění a tyto představy ovlivňují jejich

rozhodování, zejména chtějí-li se při své činnosti a ve svém rozhodování veřejnému mínění přizpůsobit anebo je změnit. Protože veřejné mínění je složitý a měnící se jev, podstupují riziko, že si vytvoří nepřesné nebo mylné obrazy o stavu a vývoji veřejného mínění. Jestliže však připojí k tradičním prostředkům poznávání veřejného mínění (osobní zkušenost ze styku s lidmi, rozbor dopisů, rozbor zápisů v knihách přání a stížností apod.) aktuální a kvantifikované informace o stavu veřejného mínění, informace získané systematickým a ověřitelným postupem a přístupné rozboru rozdělením na sociální a jiné skupiny, sníží se pravděpodobnost mylných rozhodnutí a subjektivních spekulací.

V denním životě projevují lidé své mínění činností, řečí, rozhovorem. Kladení otázek a odpovídání na otázky je zcela běžné zjišťování mínění, znalostí, zkušeností atp., a to při zkouškách, lékařských prohlídkách a v mnoha jiných situacích. Zdá se být přirozené použít otázek a odpovědí při zjišťování mínění. Klást otázky všem členům rozsáhlé společenské skupiny je nepraktické a nepoužitelné, mimo vcelku řídké případy lidového hlasování. Je však snazší klást otázky malé skupině, která má podobnou strukturu jako rozsáhlý základní soubor obyvatelstva, jež považujeme v daném případě za veřejnost. Použití výběrové metody se osvědčuje v mnoha oblastech studia hromadných jevů. Lze usuzovat, že také o stavu a změnách veřejného mínění — jestliže je pojímáme jako hromadný společenský jev — lze získávat užitečné ukazatele metodou statistického výběrového zjišťování. Jestliže chceme klást na výsledky studia průzkumu měřítko přesnosti a vědeckosti, neobejdeme se bez ukazatelů poskytovaných statistickou výběrovou me-

¹ Autor zdůrazňuje, že se snaží postihnout stanovisko pracovníků ÚVVM v době trvání ústavu.

todou ani tehdy, budeme-li veřejné mínění definovat jinak, než je nahoře uvedeno.

Vytváření obrazů o veřejném mínění cestou osobních rozhovorů a při aplikaci výběrového zjišťování je spojeno s obtížemi. Jsou situace, kdy lidé nejsou s to formulovat své mínění, například proto, že si je dosud nevytvořili. Někdy mají niterné mínění o daném problému, ale pro různé zábrany, jako například pro předsudky, obavy z následků nebo snahu zachovat si nebo zvýšit společenskou vážnost, je vědomě deformují. Je však nespolečenské tyto překážky zobecňovat na všechny oblasti, kde se veřejné mínění vytváří, na většinu nebo všechny příslušníky společenských skupin, a považovat tyto překážky za trvalé a nepřekonatelné. Promyšlenou metodikou průzkumu a výchovou obyvatelstva ve smyslu spolupráce s orgány průzkumu lze mnohé překážky obejít a překonat bez odkladů, u jiných lze očekávat, že budou v procesu vzestupu kultury a prohlubování lidové demokracie ustupovat.

Perspektivy socialistické společnosti vytvářejí příznivé podmínky pro průzkum veřejného mínění i pro uplatnění výsledků v praxi. Učení marxistické filosofie o úloze lidu v dějinách, o zpětném vlivu idejí na ekonomický základ a na společenský život a o poznatelnosti světa včetně společenského vědomí poskytuje příznivé východisko k průzkumu veřejného mínění.

Je třeba odmítnout názory, že veřejné mínění v lidové demokracii a v socialismu neexistuje anebo že není třeba k němu přihlížet; že je iracionální a nemá praktický smysl se o ně starat; že pro metodické obtíže je nelze poznávat, nebo jen intuitivně.

Žádná z variant průzkumu nepředstavuje konečné řešení a nepřináší definitivní odpovědi na otázky, jak vědecky veřejné mínění postihnout. Jejich aplikací však byly získány rozsáhlé zkušenosti, z nichž některých — a snad mnohých — bude možno použít v podmínkách lidové demokracie, a to při dosahování cílů lidové výchovy, propagace, plánování, řízení. Je třeba odmítnout názor, že obě varianty průzkumu je nutno zavrhnout *a priori* proto, že vznikly anebo že se jich používá v prostředí kapitalistických zemí.

Jev veřejného mínění je třeba podrobit diskusi, rozboru, a tato diskuse bude účelně probíhat souběžně s ověřováním empirických postupů. K diskusi na dostatečně vysoké úrovni bude musit přispět filosof, sociolog, psycholog, osvětový pracovník, statistik a jiní.

Veřejné mínění je složitý jev. Podaří se jej zobrazit přesněji a podrobněji, jestliže při jeho studiu bude použito různých metod, technických postupů, ukazatelů. Nadějně perspektivy studia veřejného mínění poskytují možnosti konfrontace výsledků průzkumu veřejného mínění s výsledky studia vlivů, které na veřejné mínění působí dlouhodobě a krátkodobě, např. mínění spotřebitelů na jedné straně — poptávka a spotřeba na druhé straně. Cenným přínosem mohou být opakované průzkumy téže problematiky. Při hlubokém rozboru stavu a vývoje veřejného mínění bude historická metoda nepostradatelná. Při hlubokém rozboru bude třeba hledat souvislosti mezi tímto jevem a ostatním společenským děním.

Průzkum veřejného mínění je odpovědná a kvalifikovaná činnost. Bude výhodné, jestliže bude svěřena specializovanému pracovišti. Průzkum otázek veřejného mínění určitého tematického okruhu je třeba provádět v úzké součinnosti s odborníky dané problematiky, zejména ve stadiu plánování průzkumu a rozboru výsledků.

* * *

První průzkumy po válce se uskutečnily, jak již uvedeno, v sekci pro výzkum veřejného mínění při spolku *Sociologický kruh*. ÚVVM vykonával po určitou dobu nad některými těmito průzkumy patronát. Podrobná dokumentace o průzkumech konaných v sekci Kruhu a v ÚVVM již bohužel neexistuje, takže jsme z větší části odkázáni na publikované články.

Sociologický kruh

„Sociologický kruh posluchačů vysokých škol pražských“ se formálně ustavil 7. ledna 1946. Cílem Kruhu bylo poskytnout studentům možnost výměny názorů na otázky sociologie, diskutovat o společenských problémech. Kruh měl v programu popularizovat sociologii ve veřejnosti, pořádat kurzy, udržovat styk se zahraničními vědeckými institucemi. Kruh chtěl

působit k tomu, aby se v řízení a organizaci společnosti uplatňovaly zásady a metody získané a ověřené vědeckou cestou. Spolek vydával časopis *Kruh — Týdeník pro poznání soudobé společnosti*.² Kruh se rozešel v roce 1948.

Členové sekce sledovali v průzkumech cíl vycvičit se v technice osobního dotazování, popřípadě v jiných postupech. Cílem také bylo přesvědčit se, jak lidé reagují v situaci osobního rozhovoru, jestliže se na ně obrátí s průzkumnými otázkami neznámý člověk. Koncepci, postup a pak výsledky společně prodiskutovali.

V dalším uvedeme stručné výtahy ze zpráv o třech cvičných průzkumech.

PRAŽANÉ O MĚNOVÉ REFORMĚ.

Ve dnech od 30. října do 5. listopadu 1945 poslouchali členové sekce, co hovoří Pražané o měnové reformě v tramvajích, ve frontách před poštovními úřady, v obchodech a na jiných veřejných místech. Uvádíme výtah zprávy o průzkumu uveřejněné v časopisu *Nová Svoboda*, roč. XXII, č. 14 (7. 12. 1945), 220—221; č. 15 (14. 12. 1945), 234—235 (*Poslouchali jsme Pražany*).

V první části průzkumu nebyly lidem kladeny otázky, byly zachycovány jen spontánní výroky. Členové sekce zaznamenávali výroky do připraveného formuláře při nejbližší příležitosti po zaslechnutí. Dohodli se, že zaznamenají jen výroky, které vyjadřovaly nějakou stránku hodnocení. Zaznamenali též, zda výrok pronesl muž nebo žena, přibližný věk a pravděpodobné povolání.

Ve dnech 6. až 12. listopadu 1945 byl pokus pozměněn. Členové sekce pokračovali v zaznamenávání zaslechnutých výroků, ale současně se ptali lidí ve svém okolí v přirozených hovorových situacích, bez zvláštních výběrových zřetelů, co soudí o úpravě měny. Odpověď zaznamenávali podle týchž zásad jako zaslechnuté rozhovory. Dotázané osoby si nebyly vědomy, že otázka je jim kladena v souvislosti s průzkumem.

Průzkum probíhal ve dnech, kdy otázky měnové reformy dostávaly velkou

publicitu v tisku a rozhlasu. O reformě se hovořilo v rodinách, mezi přáteli i příležitostnými známými. Lidé předvíдали, jak se jich reforma dotkne, jaké změny nastanou v domácnostním hospodaření. Srovnávali svou situaci se situací souseda nebo známých na pracovišti.

Značná část zachycených výroků vyjadřovala souhlas, že došlo na zbohatlíky a šmelináře. Několik příkladů:

Asi 25letá žena, dělnice: „Nic lepšího nemohli udělat, než že těm kefasům vezmou ty našmelené peníze. Přece je na světě spravedlnost.“

Asi 55letý nekvalifikovaný dělník: „Jak nabyt, tak pozbyt“ (o šmelinářích).

Podrobnější analýza výroků ukázala, že část mínění Pražanů byla namířena proti zbohatlým zemědělcům (proti „selskejm vydrďuchům“), část byla motivována vzpomínkami na válku („V rajchu jsem si říkala, jen když to přežiju, a teď si budu lámat hlavu pro pár korun“).

Některé zachycené výroky svědčily o tom, že se měnová reforma nepříjemně dotýká podnikatelů.

Asi 45letý uzenář k zákazníkům: „Tohle neměli dělat, člověk se namáhá a nic z toho, to vám řekne každý.“

Asi 50letá obchodnice: „Všichni lidé říkají, že už nebudou šetřit. Kdyby si zas něco našetřili, tak jim to zas vezmou. A je to pravda.“

Mnoho Pražanů projevovalo snahu, a odráželo se to i v zaznamenaných výrociích, zaplatit kde co ve staré měně, uspišit nákupy, zpomalit dodávky. Student chce vystavit legitimaci ČSM a zaplatit ve staré měně („V nový ti to platit nebudu“). Host v restauraci, kde nemají pivo, poznamenává: „Čekají až po nový měně.“

Ve výrociích se odrážejí poplašné zprávy, dohady, šeptané zprávy: „V prodejně ... prodali za den za 35 tisíc podprsenek“. — „Kdo měl nějakého známého Rusa, tak moh' všechny peníze vyměnit.“ — „Bůhví, co ještě přijde.“

Některí lidé vyslovují osobní obavy. Asi 24letý výtvarník: „Jestli nám neuvolní nějaký prachy, tak se živím kořínkami. Přeci za těch 500 Kčs nic nekoupím. A já sháním štetce.“

² Časopis *Kruh* přinesl několik článků o otázkách průzkumu veřejného mínění. Ministr informací Václav Kopecký poskytl redaktoru tohoto časopisu interview, který byl uveřejněn ve dvou číslech

(č. 31 a 32/1946). V. Kopecký vysvětlil význam průzkumu a řekl mimo jiné: „Náš ústav pro výzkum veřejného mínění měl dosud uspokojivé výsledky.“

Výroky byly rozříděny do dvou skupin. První (I) obsahovala výroky vyjadřující různé odstíny souhlasu s reformou a prvky optimismu. Druhá (II) obsahovala různé stupně nesouhlasu a pesimismu. Podle rozboru se zdálo, že ženy kritizovaly měnovou reformu méně často než muži. Tento výsledek bylo také možno očekávat: příslušníci podnikatelských vrstev byli ve skupině II zastoupeni vyšším procentem než v první.

NOUZOVÁ KOLONIE

Další z průzkumů se uskutečnil v jedné pražské nouzové kolonii, která vznikla s pomocí za války. Některé domky byly primitivní, jiné upravené, měly zahrádku s květinami, dvorek s drůbeží. V kolonii byl zaveden vodovod, elektrické vedení, hřiště i koupaliště pro děti. Velká většina obyvatelů byli dělníci. Bezpečnostní orgány ani sociální péče tu neměly mimořádné úkoly. Učitel z blízké školy byl s dětmi z kolonie spokojen.

V přípravě průzkumu byl pořízen plánek sídliště a podle zásad oblastního výběru byly stanoveny ostrůvky, kde se pak uskutečnily návštěvy v rodinách a rozhovory s dospělými obyvateli. Studenti navštívili vybrané domky, představili se, vysvětlili účel své návštěvy svým studijním zájmem, kladli otázky a odpovědi zaznamenávali. Otázky se týkaly životní úrovně, zestátnění průmyslu, zásobování potravinami, plánů do budoucnosti.

V dalším uvedeme výtah ze zprávy o průzkumu publikované v časopisu *Nová Svoboda*, roč. XXIII, č. 4, 25. 1. 1946 (*Za hlasem lidu*).

Jedna otázka položená obyvatelům kolonie zněla: „Domníváte se, že se budete mít za nové republiky osobně lépe, hůře nebo stejně jako za první republiky?“ Ze všech dotázaných 79 % očekávalo budoucnost optimisticky, 3 % pesimisticky, 18 % dalo odpověď neurčitou, vyhýbavou, nebo prohlásili, že o věci nepřemýšleli. Často považovali otázku za pobídku k rozvinutí svého názoru, a jejich odpovědi byly zaznamenány doslova nebo ve výstižné zkratce.

Tesařský mistr, 51 let: „Rozhodně to bude lepší. Jsme přece samostatný, nejsme svá-

zaný. Počátek je vždycky těžký, to nejde jen tak přes koleno.“

Doručovatel, 41 let: „Musí to být lepší, nesmíme pochybovat. Proletariát musí vyhrát.“

Někteří dotázaní byli sice optimističtí, ale vyjadřovali rozmanité podmínky a výhrady a jejich slova odrážela denní starosti a nesnáze.

Trhovec, 46 let: „Těšil jsem se, že se budeme mít lépe. Teď se obávám, že nás čekají i nepříjemné věci. Ale překonáme to.“

Zedník, 42 let: „Hůře se mít nebudu, ale jako zedník spokojen nejsem. Ceny jsou teď vysoký a přídavky nestačí.“

Sofér, 33 let: „Rádi děláme, aby bylo lépe. Budou-li se však opakovat staré chyby, vezmeme klacky a vymlátime to.“

Výrazné projevy pesimismu byly zaznamenány u 78leté poloslepé stařeny, která churavěla a žila, podle jejího prohlášení, z 20 Kčs denního příjmu; též u ženy, jejíž muž zahynul na barikádách.

Jedna z dalších otázek zněla: „Co podle vašeho názoru nejvíc brání zdárnému rozvoji republiky?“ Jen 16 % odpovědělo, že neví, anebo v podobném smyslu. Odpovědi byly většinou pohotové a mnozí uváděli i několik myšlenek. Nejčastěji tvrdili, že hlavní překážkou je reakce a zbytky fašismu. Na druhém místě v řadě jmenovaných překážek příznivého rozvoje dotázaní uváděli, že všichni nepracují tak, jak by mohli. Stejně často si stěžovali na nesvornost a uváděli, že jsme sami vinni, že věci nejdou tak, jak by měly. Dotázaní hovořili o zásobování a dopravě; o otázkách měny, cen a mezd; hovořili o Němcích a byrokracii. Ojedinelé se vyskytly zmínky o mezinárodních poměrech, o špatné vůli sedláků, o vládě a národních výběrech, o neodbornících na odpovědných místech aj. Příklady:

Nekvalifikovaný dělník, 55 let: „Měli by pořídit soupisy lidí. Kdo je schopný, ať dělá.“

Dělník nebo řemeslník: „Reakce. Proč cpou zbytečně staré majitele do podniků. Tím se podrývá chuť k práci.“

Z dalších výsledků: Většina (61 %) očekávala blahodárné účinky zestátnění průmyslu. Zřetelně více obyvatel kolonie se dívalo pesimisticky na vývoj spolupráce politických stran (49 %) než optimisticky (18 %).

Zjednodušeného Thurstonova³ postupu použila sekce k průzkumu postojů k Anglii a k Angličanům. Členové sekce zapísali po rozhovorech v okruhu svých známých a přátel na 150 hodnotících výroků. Postupem, který bývá popsán v učebnicích sociologie, bylo vybráno 11 výroků, jež pak byly seřazeny do stupnice a označeny číslicí I až XI. Výrok I představoval nejvyšší stupeň sympatií, výrok XI nejvyšší stupeň antipatií. Dotázanému byl předložen seznam výroků s žádostí, aby označil výroky, které odpovídají jeho názoru. Byla mu položena dále otázka: „Co jinak soudíte o Anglii?“

Průzkum se konal ve dvou odlišných skupinách. První jeho část se uskutečnila v holešovickém přístavu mezi nakladači, plavčíky, jeřábíky a jinými přístavními dělníky. Druhá část se uskutečnila ve vilové čtvrti, kde skupinu dotázaných tvořili vyšší úředníci, lékaři, redaktori, podnikatelé. V obou skupinách bylo 90 osob. Tabulka 1 ukazuje jednak znění výroků, jednak procenta hlasů pro jednotlivé vý-

roky. Procenta jsou vypočtena z počtu všech hlasů.

Výrazným rysem tabulky je obraz negativních postojů ve skupině přístavních dělníků; na výroky IX—XI se tam soustředilo 58 % všech hlasů, kdežto odpovídající procento ve vilové čtvrti činilo jen 10,5 %. Naproti tomu úhrn hlasů pro výroky I—III, které představují extrémní kladného postoje, činil 50 % všech hlasů ve vilové čtvrti, kdežto 21 % v přístavu.

Odpovědi na otevřenou otázku dokreslily obraz. V přístavu byly zaznamenány většinou výroky jako: Ať vydá Prchalu. — Anglie pro mne neexistuje. — Proč nevyžene fašisty. — Vede protislovanskou politiku. — Zotročuje čtvrtinu lidstva.

Typické výroky zaznamenané ve vilové čtvrti: Není dobře myslet pořád na Mnichov. — Vzpomínám na ni ráda. — Musíme ji mít stále v patrnosti. — Věřím, že se vyrovná fair se socialismem.

Podrobná zpráva o tomto průzkumu byla uveřejněna v časopisu Kruh, I, č. 14, 26. 4. 1946, str. 7—9. Redakce časopisu The Czechoslovak Weekly, uveřejňované-

Tabulka 1

Výrok	Vilová čtvrt %	Přístav %
I. Měli bychom být vděční Anglii, že vyzbrojila naši zahraniční armádu a že poskytla pohostinství naší vládě.	21,0	13,5
II. Když bylo nejhůře, Angličané našli sami sebe a hrdinně odolali nebezpečí nacismu.	17,0	6,5
III. Anglie je mi sympatická, protože dovede spojit rozumný pokrok s rozumným konzervativismem.	12,0	1,5
IV. „Usnivejte se“ je životní zásada Angličanů; vidím v tom cestu ke spokojenosti a ke štěstí.	9,5	1,0
V. Všichni spojenci se zasloužili stejným dílem o vítězství, tedy i Anglie.	18,0	9,0
VI. Ačkoliv mocenský vzestup Anglie patří minulosti, očekávám, že tato země bude ještě hrát důležitou úlohu.	4,5	4,5
VII. Pro Angličana není na světě nic dokonalejšího nad jeho tradice a instituce.	6,0	5,0
VIII. Angličané jsou příliš chladní a uzavření, nedovedou se pro nic nadchnout.	1,5	1,0
IX. Angličan je kavalír, pokud nejde o jeho vlastní.	4,5	19,0
X. Anglie obětuje raději deset středoevropských národů než jednu kolonii.	4,5	19,0
XI. Anglie nás zradila již jednou; až k něčemu dojde, zradí zas.	1,5	20,0
	100,0	100,0

³ Thurstonova metoda je nepochybně pozoruhodná. Byla však kritizována pro některé stinné stránky, např. pro značnou pracnost a zdoluhavost přípravy. Též proto, že se dotázaní zřejmě vyslo-

vují k obsahu jednotlivých výroků, jejichž řada nepředstavuje jedno kontinuum. O tom svědčí i relativní četnost u výroku V, dosti nápadně vystupující z postupnosti. (Viz tab. 1.)

ho v Praze pro anglicky mluvící čtenáře, zpracovala výsledky průzkumu v článku (Vol. 1, No. 21, 26. 5. 1946, 333).

— —

Zkušenosti získané v sekci Kruhu ukázaly, že naši lidé v průzkumné situaci reaguji v převážné většině kooperativně a že mnozí považují průzkumný rozhovor za podnět k rozsáhlému výkladu o svých názorech. Ukázalo se, že předvídání vyjadřované některými členy sekce v tom smyslu, že dotázaní budou mít strach a že vůbec průzkum osobními rozhovory neodpovídá české národní psychologii, bylo ukvapené. Jistá zdrženlivost se projevila u nepříliš výrazné menšiny dotázaných.

Získané zkušenosti dovolily formulovat pravidla a návod k průzkumnému dotazování. Některé poznatky získané v sekci byly vtěleny do pokynů pro tazatele ÚVVM. Ústav pozorně sledoval projevy obav a strachu u dotázaných a formuloval pro tazatele doporučení, jak nepříznivým reakcím ze strany dotázaných předcházet a jak jim čelit.

Čs. ústav pro výzkum veřejného mínění

V činnosti sekce Kruhu se projevila svým vlivem metodika Mass-Observation, s výjimkou použití postojové stupnice, kteréžto techniky M-O nepoužívala. ÚVVM používal techniky M-O zejména v předběžných průzkumech, které předcházely každému rozsáhlému průzkumu. Předběžný průzkum zahrnoval nejen studium dokumentace, ale hlavně rozhovory s odborníky, s náhodně vybranými občany, s přáteli, naslouchání rozhovorům, pozorování aj. V předběžném průzkumu převládaly neformální rozhovory o dané problematice a zkušební dotazy podle prozatímně formulovaného záznamového formuláře (dotazníku). Cílem předběžného průzkumu bylo zjistit ochotu občanů hovořit na dané téma, odhadovat jejich zábrany, hledat možnosti jak zábránám čelit, přesvědčit se o správné volbě otázek, o jejich formulaci, o jejich pořadí. Předběžný průzkum poskytoval podklady pro pokyny tazatelům k danému průzkumu. Předběžný průzkum se nejednou opakoval, jestliže došlo k podstatným změnám v původní koncepci. Konali jej pracovníci ÚVVM a

podle výsledků předběžných průzkumů vždy upravili koncepci vlastního průzkumu. Materiál z předběžného průzkumu přinášel podklady, které napomáhaly později při rozboru konečných výsledků široce založeného průzkumu. Vyskytly se i případy, že po předběžném průzkumu bylo upuštěno od široce založeného průzkumu, protože bylo možno předvídat zkreslené výsledky. Předběžný průzkum poskytl i možnosti pro přibližný odhad četností různých typů mínění, které pak vyplynuly z definitivního průzkumu. Jedna ze zkušeností ÚVVM by mohla být formulována takto: Předběžný průzkum je nezbytnou součástí průzkumu veřejného mínění; předběžný průzkum omezuje rozsah subjektivního rozhodování o postupu, jehož má být použito.

Většina široce založených průzkumů, které provedl ÚVVM, byla ovlivněna Gallupovou variantou. Její aplikace předpokládala pohotově fungující síť spolupracovníků.

SÍŤ TAZATELŮ

Vytvoření sítě tazatelů považoval ÚVVM za vážný a odpovědný úkol. Mají to být řadoví občané nebo občané s vyšším školním vzděláním? Jak mají být vybráni? Jak mají být instruováni? To byly příklady otázek zcela praktického významu, které bylo třeba řešit. Byly sice informace o postupu v zahraničí, avšak pracovníci ústavu nepovažovali žádný za zcela vhodný pro naše poměry. Nepovažovali například za žádoucí vytvářet mezi tazatelem a ústavem vztah mezi zaměstnancem a zaměstnavatelem. Rozhodli se vytvořit síť z řad dobrovolníků, kteří se sami na veřejnou výzvu přihlásí. Považovali zájem o spolupráci na průzkumu veřejného mínění za jeden z předpokladů pro uspokojivou práci. ÚVVM uveřejnil výzvy, zpravidla v rozhlase, v nichž byla krátce popsána činnost tazatele. Takto získal ústav již na počátku na 800 dobrovolníků, kteří pak dostali další podrobnější informace a byli požádáni o sdělení osobních dat. Požadovali jsme zejména přísežné prohlášení o postupu ve smyslu pokynů a o beztrestnosti. Zajímala nás veřejná činnost, ale neptali jsme se nikdy, zda je tazatel organizován v některé politické straně. Zejména v malých obcích

jsem si raději vybrali tazatele, který nebyl veřejně činný. Po prvních podrobnějších informacích se stalo, že někteří nabídka spolupráce odvolali. Další odpadli po prvních průzkumech, do nichž byli zapojeni na zkoušku. Některé spolupracovníky ÚVVM vyřadil a poděkoval jim za ochotu, jestliže se ukázalo, že se pro spolupráci nehodí. Práce s tazateli představovala trvalý úkol a síť bylo třeba doplňovat a obnovovat. Proto byly výzvy opakovány, někdy jen v některých krajích. Výzvy byly někdy formulovány tak, že ústav hledá spolupracovníky zejména v té a v té části země nebo v té či oné velikostní kategorii obcí. Všeobecně formulované výzvy zpravidla nevyvolaly dostatečný příliv dobrovolníků z malých obcí.

Ústav si již na počátku vytvořil dvě sítě, které měly v různých obdobích 100 až 150 tazatelů. Tyto dvě sítě byly „zasazovány“ do průzkumu střídavě tak, aby mezi jednotlivými průzkumy nebyly dlouhé přestávky. Ukázalo se, že se ani příliš časté zasazování sítě neosvědčuje. Někdy byly obě sítě, které byly srovnatelné, spojeny. Část způsobilých a instruovaných tazatelů byla zařazena mezi náhradníky, z nichž se pak doplňovaly mezery v síti.

Lidé, kteří se hlásili, byli muži i ženy nejrůznějšího povolání a věku. Pracovníci ÚVVM považovali za vhodné, že i skupina tazatelů je velmi rozmanitá. Během trvání ústavu byly vyzkoušeny i jiné způsoby náboru. Vcelku možno říci, že se přesvědčování osob, aby se staly tazateli, například prostřednictvím jedné společenské organizace, neosvědčilo.

Velkou péči věnovali ÚVVM výcviku a vytvoření „tazatelské morálky“. Tazatelé byli vycvičeni na dálku pomocí tří tištěných brožurek. Kromě toho dostávali občas rozmnožené zprávy v podobě aktualit, které seznamovaly tazatele podrobněji s jejich prací a se zkušenostmi, které byly získány při terénním průzkumu na různých místech. V těchto aktualitách byli seznamováni též se způsobem použití výsledků z průzkumů, na nichž spolupracovali. Tazatelé dostávali bezplatně časopis Veřejné mínění. Jednotliví tazatelé byli upozorňováni na chyby, jichž se dopustili při výběru dotázaných, v kladení otázek a v záznamu odpovědí apod. Byli povzbuzováni, aby navštívili ústav při návštěvě

Prahy. S tazateli z Prahy a okolí byl osobní kontakt ovšem častější než s mimopražskými. Konference tazatelů se uskutečnila dvakrát v Praze a jednou v Brně.

Tazatelům byla přislíbena prémiová odměna. Dostávali prémii Kčs 10 (staré měny) za jeden dotazník. Odměna však byla odstupňována podle obtížnosti úkolu, podle požadované lhůty a podle kvality práce. Odměna byla zasílána jednou za čtvrtletí. Koncem roku dostávali tazatelé darem zábavnou knihu.

Cílem styku s tazateli bylo vytvořit u nich vědomí, že jejich práce má smysl, že jsou odpovědní za kvalitu dotazování, že se jejich práce kontroluje a hodnotí. Skutečnost, že ústav vystupoval zcela otevřeně ve styku s tazateli, že nic neskrýval a nezastíral, měla na ně dobrý účinek. Nejednou pozorovali pracovníci ÚVVM, že se u tazatelů vytváří vědomí účasti na užitečné práci.

Jě třeba se zmínit o kontrole tazatelů. Tento úkol je všeobecně nesnadný a nelze prověřit každý záznam o rozhovoru. Ovšem bylo by nesprávné tvrdit, že práce tazatelů je nekontrolovatelná či neovlivnitelná. Důležitým předpokladem uspokojivé práce, jak již řečeno, je způsob výběru tazatelů, zejména s ohledem na jejich vztah k průzkumu a na výsledky jejich práce při zkušebních průzkumech, cílevědomá a soustavná péče o jejich morálku. Vlastní kontrolu konal ÚVVM souběžně několika způsoby. Protože zveřejnění podrobností by mohlo znemožnit obdobný postup současným organizátorům terénních průzkumů, omezíme se zde jen na rámcové informace. V systému kontroly má místo logická kontrola záznamů o rozhovorech a dodatečné dotázání osob, s nimiž se průzkumný rozhovor uskutečnil, což je možné v případech neanonymního dotazování. Výsledkem souboru kontrolních opatření je získání ukazatelů o stupni poctivosti tazatelů. Tazatele, u nichž byla jen pravděpodobnost nesprávného postupu, ústav vyřadil.

Vcelku možno říci, že zvolený způsob náboru, výcviku a kontroly tazatelů se osvědčil. Pro běžný průzkum veřejného mínění se totiž na tazateli vyžaduje dobrá, ale ne výjimečná inteligence, ochota k navazování styku s neznámými osobami (pro četné tazatele se průzkum stává vítaným koníčkem), pochopení pokynů a smysl pro

puťlivé jednání. Pokud to nelze dnes již doložit, zdá se, že mezi tazateli bývaly úspěšnější ženy než muži; mladé ženy mívaly nižší procento případů odmítnutí ze strany dotázaných.

Během činnosti ústavu se stávalo, že byl odhalen nepoctivý tazatel. Bylo sice možno podniknout proti němu právní kroky, avšak ústav od toho vždy upustil.

KVÓTNÍ VÝBĚR

ÚVVM používal několika způsobů výběru. Nekontrolovaného nahodilého výběru bylo použito zřídka, například při anketě uspořádané mezi návštěvníky Mezinárodního festivalu mládeže. Záměrného kvótního výběru používal nejčastěji, zejména když šlo o výběr z celé populace dospělého obyvatelstva českých zemí. Pravděpodobnostního výběru bylo použito tehdy, jestliže byly k dispozici seznamy členů základního souboru; těchto případů bylo málo.

Kvótní výběr spočíval na těchto zásadách: Tazatelé jsou instruováni rámcovými pokyny, na koho se mají obracet s žádostí o rozhovor. Jejich síť je reprezentativní z dvojího hlediska. Jsou vybráni tak, aby v každé oblasti jich byl zasazen takový počet, který je úměrný počtu obyvatelstva staršího 18 let. Tazatelé jsou rozmístěni tak, aby v každé velikostní kategorii obcí jich byl přiměřený relativní počet. Dostanou pokyn, aby se dotazovali ve svém bydlišti. Tím je zajištěna i reprezentativnost dotázaných z regionálního hlediska a z hlediska velikosti obce.

Každý tazatel se zpravidla měl dotázat ve svém bydlišti desíti lidí. Měl si je vybrat „náhodně“, avšak měl při tom evidovat jejich pohlaví, sociální skupinu a věkovou skupinu. Jeho úkolem bylo dotázat se pěti mužů a pěti žen, určitého počtu dělníků, úředníků, zřízců, zemědělců a „ostatních“ samostatně výdělečně činných; určitého počtu příslušníků věkových skupin: 18–29, 30–49, 50 a starších. Kvóty byly stanoveny reprezentativně pro dané bydliště, sice jen zhruba, avšak jejich souhrn v jednotlivých oblastech a pak v celém výběru pro české země byl kontrolován. Z výkladu je zřejmé, že nebyla učiněna zvláštní opatření, aby jednotlivá strata výběru byla reprezentativní, nýbrž celkový výběr. Tak na-

říklad nebyla učiněna záměrná opatření, aby skupina mužů měla předepsanou strukturu podle věkových skupin atd. Teprve před strojovým statistickým zpracováním se pracovníci ÚVVM přesvědčovali o struktuře hlavních částí výběru. Ukazovalo se, že struktura dílčích výběrů je poměrně stálá od průzkumu k průzkumu, i když v tomto směru nebyla učiněna zvláštní opatření ve smyslu přímých pokynů tazatelům.

Praxe ukázala, že není výhodné, jestliže pokyny týkající se výběru jsou příliš podrobné. Dále, že ani není výhodné z praktických psychologických důvodů trvat velmi přísně na přesném zachování kvót a že toho většinou není zapotřebí. Přísné a podrobné pokyny a výtky při malé odchylce od předepsaných kvót způsobují jistou demoralizaci tazatelů.

Při výpočtu kvót se vycházelo z odhadů o struktuře obyvatelstva. Při zahájení práce měl ÚVVM k dispozici staré statistické podklady, a proto použití odhadů bylo nevyhnutelné. Ústav zde použil expertizy dr. J. Goldmana z ÚV KSČ. Relativní četnost dělníků byla odhadnuta na 50 %, úředníků a zřízců na 20 %, samostatně výdělečně činných na 30 %. Předpokládalo se, že počet úředníků se má k počtu zřízců jako 1 : 1, že počet zemědělců k počtu ostatních samostatně výdělečně činných se má jako 2 : 1. Protože nebyly vytvořeny v tehdejší době kraje, byly za základ pro konstrukci výběru stanoveny tzv. Kordákovy přirozené provincie, z nichž byla vyňata města: Praha, Plzeň, Brno a Ostrava. Tato byla považována za samostatné oblasti. Celkem bylo oblastí 11.

Pokud jde o sociální skupiny, bylo použito definicí vytvořených československou statistikou. Pokud jde o věk, bylo ve většině případů ponecháno tazatelům, aby věkovou skupinu odhadli.

Konkrétní pokyny, týkající se výběru dotázaných, byly zvány „Dotazovým úkolem“. Forma tohoto dotazového úkolu se během času měnila a přizpůsobovala zkušenostem i novým informacím o struktuře obyvatelstva. Sledovat počet odmítnutí, aspoň periodicky, považovali pracovníci ústavu za důležité pro posouzení postoje obyvatelstva k průzkumu. Příliš mnoho případů odmítnutí považovali za poškození reprezentativnosti. Počet případů od-

mítnutí se měnil od případu k případu, byl různý v různých obdobích trvání ústavu i při různých problémech podrobených průzkumu. Zpravidla však byl nižší než 10 %.

Tazatel se dotazoval na mínění osobním rozhovorem. Dotázanému se představil a uvedl, že je spolupracovníkem ÚVVM. Krátce vysvětlil smysl a účel průzkumu, bylo-li toho třeba. Snažil se vytvořit již od počátku přátelské ovzduší a získat důvěru dotázaného. Vystupoval zdvořile, neúředně, otevřeně, bez přetvářky. Jen některé pokyny tazatelům měly povahu příkazu, například povinnost zachovat o výpovědi dotázaného mlčenlivost. Jiné pokyny měly povahu doporučení a upozornění na dobré i špatné zkušenosti získané při dotazování.

Tazatelé otázky předčítali, vyčkávali na odpověď a tuto pak zaznamenali. Otázky četli pomalu, zřetelně. Nesměli dotázaného jakkoliv ovlivňovat, ani vysvětlováním smyslu otázky vlastními slovy. Jestliže dotázaný neporozuměl smyslu otázky po prvním přečtení, tazatel ji opakoval. Odpověď zapsal tazatel ihned v přítomnosti dotázaného. Jestliže dotázaný projevil zájem, tazatel mu vyplněný formulář ukázal. Pravidlem bylo nezaznamenávat jméno dotázaného. (Jméno a adresu dotázaného zaznamenával tazatel jen výjimečně, jestliže to povaha zkoumaného problému dovozovala.)

Snahou ÚVVM bylo vyzbrojit tazatele podrobnými informacemi o průzkumu veřejného mínění a předem ho upozornit na rozmanitě situace, v nichž se může při dotazování ocitnout. To bylo smyslem rubrik v pokynech: *Jste dobrým tazate-*

lem? — Odpovídáme. — Spolupracovníci nám píší. — Hlasy tisku o nás.

PROCES PRŮZKUMU

Snahou pracovníků ÚVVM bylo průzkumy plánovat, což zde znamená rozdělit proces průzkumu na fáze a předvídat skončení jednotlivých fází v určité lhůtě. Tím se umožnilo konat souběžně dva průzkumy, z nichž jeden byl v některé fázi interního zpracování, jiný ve fázi dotazování nebo strojového zpracování.

Poměrná výkonnost pracoviště byla umožněna nejen snahou průzkumy plánovat, ale i využíváním externích služeb (dotazování, mechanizované zpracování materiálů, tisk formulářů, často i výpočet ukazatelů). Při tvorbě koncepce průzkumu a při rozboru výsledků spolupracoval ústav vždy s institucí, z níž vyšel podnět k průzkumu. (Některé průzkumy konal ÚVVM z vlastní iniciativy.)

V tabulce 2 uvádíme typické fáze průzkumu a u každé fáze pro orientaci i odhad jejího trvání.

Během trvání ÚVVM došlo několikrát k přizpůsobení tohoto rozdělení průzkumného procesu na fáze.

Ve fázích 5, 6 a 8 pokračovalo studium problematiky a získávání podkladů pro závěrečnou zprávu. Někdy se pokračovalo na interní fázi jiného souběžně probíhajícího průzkumu. Při fázi 7 byly vyhotoveny některé podklady a přílohy pro závěrečnou zprávu. Při použití Mark-Sensingu (viz dále) odpadla fáze 5 a zkrátila se fáze 8. Některé fáze se prolínaly, zejména první až čtvrtá.

Tabulka 2

Fáze	Dni	Fáze	Dni
1. Pracovní porady	2	7. Ruční zpracování	4
2. Studium dokumentace	2	8. Mechanizované zpracování	6
3. Předběžný průzkum	2	9. Výpočet ukazatelů	3
4. Koncepce průzkumu	2	10. Rozbor, zpráva	6
5. Tisk formulářů	6	11. Závěrečná porada	1
6. Dotazování	8		
		Celkem	42

FÁZE PRŮZKUMU:		1	15	16	17
1	PRACOVNÍ PORADY				
2	STUDIUM DOKUMENTACE				
8	STROJOVÉ ZPRACOVÁNÍ				
9	VÝPOČET UKAZATELŮ				

PRŮZKUM		A	B
PLÁN			
SPLENĚNÍ			

K plánování průzkumného procesu používal ÚVVM jednoduché plánovací tabule. Výsek je zde znázorněn. Značky pro „plán“ byly zapsány v okamžiku, kdy bylo rozhodnuto průzkum konat; značky pro „splnění“ byly vyznačovány denně na konci pracovního dne. — Odraz ukazuje stav po uplynutí 16. dne v měsíci. Ve dnech pracovních porad k průzkumu A probíhalo strojové zpracování materiálu z průzkumu B. Tabule měla zařízení pro výměnu listů s políčky pro tři měsíce po sobě následující.

Postup urychlovala „malá mechanizace“ průzkumu. Některá stereotypně se opakující sdělení tazatelům byla natištěna, rovněž makety tabulek. Rozbor urychlovalo použití nomogramů pro stanovení rozsahu pravděpodobné chyby, významnosti rozdílů mezi procenty z téhož výběru a mezi procenty dvou různých výběrů; použití těchto pomůcek bylo orientační, protože výběr byl zpravidla záměrný.

Zmínky zaslouží některé postupy, jichž ÚVVM používal při vhodných příležitostech:

1. Výběr byl při mechanizovaném zpracování náhodným postupem rozdělen na deset stejně velkých dílčích výběrů. Četnost zvoleného mínění byla zjištěna v prvním dílčím výběru, pak v úhrnu prvního a druhého, pak v úhrnu prvního až třetího atd. Cílem bylo sledovat změny v relativní četnosti mínění v těchto postupně zvětšovaných výběrech a stanovit rozsah výběru, nad který se relativní

četnost neměnila. Tak bylo možno oprávněně usuzování o přesnosti výsledků nejen o nomogramy, ale i o empirické pokusy, jejichž princip byl právě naznačen. Za uspokojivě přesné jsme považovali procenta z celkového počtu dotázaných (1000 nebo více) a z dílčích výběrů o rozsahu přibližně 500. Při práci s procenty z dílčích výběrů 200–500 jsme byli opatrnější, tím spíše při práci s výběry menšího rozsahu.

2. Do průzkumu jsme zahrnovali, kdykoliv to bylo možné, otázky zjišťující ukazatele, kteří byli někdy již předem známí z jiných spolehlivějších pramenů. Do tohoto typu pokusů patří i předvolební průzkum, o němž bude pojednáno. Srovnání mezi výsledky průzkumu a srovnatelnými ukazateli získanými ze spolehlivějších údajů poskytovala cenná vodítka pro rozbor; tyto zkoušky platnosti přispěly ke zvyšování důvěry v metodu průzkumu a k uváženému posuzování výsledků.

3. Do průzkumů byly občas zařazovány otázky téhož znění, zjišťující například rodinný stav, školní vzdělání, vlastnictví rozhlasového přijímače atd. Příslušné relativní četnosti vykazovaly až překvapivou stálost.

4. Byl-li spor o znění otázky, byly dvě formulace položeny ve dvou srovnatelných polovinách výběru a výsledky dotazování byly srovnány. Šlo-li o otázky téhož typu (např. zavřené) a podobného znění, z nichž obě prošla zkouškou předběžného průzkumu, byly zjištěny zpravidla jen statisticky nevýznamné rozdíly.

5. Příležitostně byli iniciátoři průzkumu požádáni, aby ještě před průzkumem odhadli relativní četnost mínění, které tvořilo tematické jádro průzkumu. Kvalifikování odborníci v dané problematice odhadovali výsledek často velmi odlišně; a dále, velké rozdíly mezi odhadem odborníka a výsledkem průzkumu nebyly vzácné.

Uvedenými příklady chce autor naznačit, že pracovníci ÚVVM byli trvale „nedůvěřiví“ ke zjišťovaným výsledkům a snažili se při různých příležitostech ověřovat jejich platnost a přesnost.

PŘÍKLADY PRŮZKUMŮ

Během trvání ÚVVM bylo podrobeno průzkumu množství problémů. Protože

dokumentace byla skartována, není již možno pořídit přesný seznam témat. Rozmanitost námětů však vyplýne aspoň z částečného výčtu průzkumů.

Příklady ucelených souborů otázek: Spojené národy. Košický program. Měnová reforma. Jakost výrobků. Nákupní úmysly. Černý trh. Kuchyňské nádoby. Uhlí a hornictví. Pracovní morálka. Pracovní brigády. Zaměstnání žen. Ceny zboží. Činžovní dům a rodinný domek. Národní pojištění. Populační otázky. Soudci z lidu. Vybrané právní otázky. Čtenářské návyky a zájmy. Návštěva biografu a obliba filmů. Dárci krve. Péče o kojence. Alkoholismus. Kouření. Pohlavní nemoci.

Příklady malých skupin otázek a jednotlivě kladených otázek: Západní velmocí. W. Churchill. Názory na Německo. Nebezpečí války. Projevy A. Zápotockého. Volný trh, šatenky, lístky. Obývací kuchyně, kuchyňka, kuchyňský kout. Následky sucha. Veřejné sbírky. Zimní čas. Jednání s úřady. Vstup do lesů. Názory na mládež. Inteligence a vysoké školy. Týden dětské radosti. Elementární znalosti zeměpisu. Nošení brýlí. Móda (délka ženské sukně, klobouky). Rodokaps. Způsob placení za elektřinu. Pojmenování pro členku vlády.

V nedávné době připomněl Sociologický časopis průzkum otázek religiozity, časopis Nová mysl opakované průzkumy postoje k dvouletému plánu.

Pro ilustraci uvádíme v dalším ve zkrácené formě popis tří průzkumů a příklad méně obvyklé průzkumné techniky.

Průzkum před volbami (1946)

Nehledě k delegačním volbám v říjnu 1945 konaly se u nás po druhé světové válce první volby dne 26. května 1946. Předem odhadnout procenta hlasů, která budou odevzdána jednotlivým politickým stranám, bylo nesnadné, a individuální předpovědi měly nutně větší či menší dávku spekulace. Odhad byl ztížen těmito okolnostmi: od posledních voleb uplynula dlouhá doba; voleb v roce 1946 se zúčastnil menší počet politických stran než před válkou. Po válce došlo k hlubokým změnám: k odsunu více než 2½ miliónů Němců a k přesídlení téměř 1½ miliónu českého obyvatelstva do pohraničí. Úbytek voličstva se sice vyrovnal, a to rozšířením politických práv na tři

ročníky obyvatel mezi 18 a 21 lety a na vojenské osoby, ovšem toto početní vyrovnání nesnižovalo význam zmíněných strukturálních změn.

ÚVVM se rozhodl použít voleb k pokusu, který měl povahu prověrky použité metody. Rozhodl se předložit před volbami výběru asi 1000 voličů vedle jiných otázek také tuto: „Kterou stranu budete volit?“ Předběžný průzkum ukázal, že převážná většina dotázaných na otázku odpoví.

Studium volebních předpovědí v zahraničí vzbuzovalo naději, že se zkouška podaří lépe než např. v USA, mimo jiné i proto, že se k volebním urnám u nás na rozdíl od USA dostaví prakticky všichni voliči.

Průzkum se uskutečnil za pomoci dvou sítí tazatelů. To znamená, že byly dotazány na volební úmysly dva výběry voličů přibližně téhož složení, ale pokaždé byl výběr tvořen jinými lidmi a dotazovali se jich jiní tazatelé. První průzkum se uskutečnil v posledních dnech dubna, druhý v druhém týdnu května. Při prvním činil počet dotázaných 982, při druhém 1030. Výsledky dotazování byly uloženy 24. května 1945 protokolárně u notáře a zveřejněny po volbách.

Hrubé výsledky dotazování byly podrobeny dvojí korektuře. Při obvyklé kontrole struktury výběru bylo zjištěno, že relativní četnost příslušníků jednotlivých sociálních skupin ve výběru se poněkud liší od teoretických odhadů. Protože struktura politického mínění, tj. rozhodnutí volit tu kterou stranu, byla v jednotlivých sociálních skupinách výběru značně odlišná, byly propočteny a provedeny příslušné korektury (jejich průměrný rozsah činil u prvního průzkumu 1,1 %, u druhého 1,0 %).

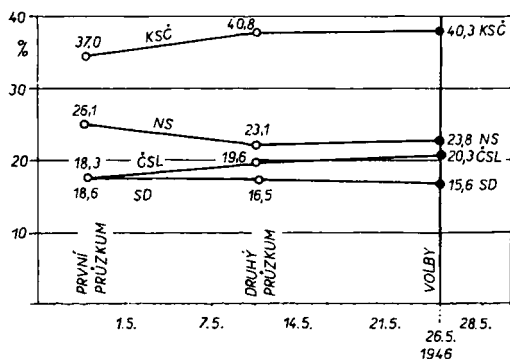
Druhá korektura se týkala eliminace odpovědí „Nevím“ (tj. počet odpovědí typu: Dosud jsem se nerozhodl apod.). Těchto případů bylo při prvním průzkumu 8,0 %, při druhém 7,0 %. Při tomto postupu se předpokládá, že mínění voličů, kteří odpověděli při průzkumu „Nevím“, se rozděluje v témže poměru jako mínění těch, kteří volební úmysl projevíli. Nový propočet procent ze základu sníženého o počet odpovědí „Nevím“ přinesl výsledky, které zde srovnáváme s výsledky voleb:

1. průzkum				2. průzkum			
	Průzkum %	Volby %	Rozdíl %		Průzkum %	Volby %	Rozdíl %
KSČ	35,8	40,2	+ 4,4	KSČ	39,6	40,2	+ 0,6
ČSL	17,7	20,2	+ 2,5	ČSL	19,2	20,2	+ 1,0
SD	18,0	15,6	— 2,4	SD	16,0	15,6	— 0,4
NS	25,2	23,7	— 1,5	NS	22,5	23,7	+ 1,2
Bílý lístek	3,3	0,3	— 3,0	Bílý lístek	2,7	0,3	— 2,4
Celkem	100,0	100,0	0,0	Celkem	100,0	100,0	0,0

Tabulka druhého průzkumu je srovnatelná s předvolebním průzkumem Maďarského ústavu pro výzkum veřejného mínění (při Maďarské tiskové kanceláři), který předpověděl v r. 1945 výsledky voleb pro pět politických stran. Nejvyšší procentní odchylka u maďarské předpovědi byla 2,8 ‰ (u nás 2,4 ‰), průměrná procentní odchylka byla 1,3 ‰ (u nás 1,1 ‰).

Obr. 2:

Výsledky dvou předvolebních průzkumů a výsledky voleb

Procenta jsou zde vypočtena ze základu zmenšeného o počet bílých lístků. V této úpravě je lépe znázorněn poměr mezi procenty hlasů pro jednotlivé politické strany. (V této úpravě jsou uvedeny výsledky voleb v úřední publikaci: E. Polák, *Čísla mluví*. Praha, Ministerstvo vnitra 1947, str. 41.) V grafu jsou výsledky obou průzkumů umístěny přibližně asi do poloviny příslušného týdne, kdy se konaly. Srovnání ukazuje, že výsledky obou průzkumů se velmi blížily výsledkům voleb. Na pohyb politického mínění před volbami nemůžeme z malých rozdílů mezi procenty a s ohledem na výběrovou metodu usuzovat. Pravděpodobně nedošlo během předvolební kampaně k velkým přesunům.

Z výsledků předvolebního průzkumu mohl ÚVVM vyvodit řadu závěrů, zejména tyto: 1. Naš předvolební průzkum patří mezi nej přesnější, které byly kdy provedeny. Průzkum poskytl globální potvrzení, že zvolená metodika (odhady při konstrukci výběru atp.) je vcelku bez větších chyb. 2. Rozdíly mezi výsledky průzkumů a voleb nesvědčí o tom, že by během předvolební kampaně došlo k velkým přesunům politického mínění.

Úspěšná „předpověď“ vyvolala v tisku ohlas a přispěla ke zvýšení popularity ústavu. Skutečnost, že rozdíl mezi „předpovědí“ a volbami byl malý a že průzkum se uskutečnil pomocí výběru o rozsahu 1/5 ‰ všech voličů (5 490 696 hlasů), měla v té době povahu překvapující zprávy. Předseda vlády dr. Z. Fierlinger přijal pracovníky ústavu a dal se informovat o jeho činnosti. Tisk při té příležitosti zaznamenal, že definitivní uspořádání ústavu určí zákon, který je v připomínkovém řízení.

V únoru 1947 uveřejnil časopis Veřejné mínění rozhovor s předsedou vlády Klementem Gottwaldem, který řekl mimo jiné, že ho zaujala „velmi přesná předpověď výsledků voleb“. K. Gottwald zaujal v rozhovoru příznivé stanovisko k průzkumu veřejného mínění i k ÚVVM.

Veřejnost o Baťovi

V dubnu 1947 provedl ÚVVM průzkum o n. p. Baťa. Stalo se tak na žádost vedoucích činitelů tohoto národního podniku. Výsledky byly uveřejněny v brožuře, v jejímž závěru pracovník podniku a iniciátor průzkumu dr. M. Vetečník praví: „Způsob zjišťování důležitých hospodářských skutečností průzkumem veřejné-

ko mu miněni je nový, ale... (n. p. Baťa se podrobuje) kritice vycházející z nejširších vrstev zákazníků, aby mohl dosavadní nedostatky odstraňovat a budoucích se vyvarovat". (*Veřejnost o Baťovi* str. 30).

Průzkumný rozhovor byl zahájen otázkou, která měla obecnější závažnost: „Udělalí jsme dobře, že jsme znárodnili průmysl, nebo ne?“ Z dotázaných 65 % odpovědělo kladně, 15 % záporně, odpověď „Nevím“ dalo 20 %. Celkový obraz poskytuje tabulka 4:

Tabulka 4

	Ano %	Ne %	Nevím %
Všichni dotázaní	65	15	20
Muži	71	15	14
Ženy	59	14	27
Věková skupina 18—29	76	10	14
30—49	67	15	18
50—	56	18	26
Dělníci	73	10	17
Úředníci a zřizenci	72	14	14
Zemědělci	45	19	36
Ostatní samostatní	60	26	14

Ve výsledcích se ukazují tyto tendence: většina souhlasí se znárodněním; tato většina je nejzřetelnější ve skupině mužů, mezi mladšími lidmi, ve skupinách dělníků a úředníků.

V další otázce šlo o zjištění, zda se lidé domnívají, že podnik bude prosperovat jako národní podnik. Rozdělení odpovědí je skoro stejné jako u první otázky. Obecný charakter měla i další otázka o tom, zda se lidé domnívají, že se zaměstnancům n. p. Baťa vede nyní lépe, nebo přibližně stejně jako zaměstnancům dřívějšího soukromého podniku. Ze všech dotázaných 43 % dalo odpověď „Lépe“. Minění, že se zaměstnancům daří hůře, bylo vysloveno 8 %, „stejně“ 26 %. Odpověď „Nevím“ dalo 23 % občanů.

Další otázky měly povahu průzkumu trhu. Vyšlo najevo, že skoro všichni, až na 6 %, si kupují výhradně nebo někdy boty u Baťi. Bezmála polovinu dotázaných bylo možno považovat za stálé zákazníky tohoto podniku (43 %). Nejvíce názorů se shodlo v tom, že hlavní předností obuvi Baťa je láce (57 %), a že nej-

častější vadou je skutečnost, že nevydrží a brzy ztratí formu. Vedení n. p. Baťa nemělo námitky proti tomu, aby i nepříznivé kritiky jeho výrobků byly publikovány. Tak čteme: „Do práce je tato obuv dobrá, ale nemá líbivou formu“. — „Je levnější, ale pálí“. — „Je příliš úzká“. „Nemá kožené podešve“. — „Mizerný materiál“.

Zajímavé výsledky přinesla otázka, kolik párů obuvi mají dotázaní. Ze všech dotázaných 31 % uvedlo, že má více než pět párů, 17 % pět párů, 24 % čtyři páry atd. Dále bylo předmětem dotazování, kolik párů obuvi mají lidé od Baťi, názory na reklamu tohoto národního podniku atp.

Průzkum byl v n. p. Baťa dobře přijat a v citované publikaci píše dr. M. Vetečník: „Je to velký pokrok a kus praktické demokracie v hospodářském životě, když se výroba radí se spotřebiteli. A tu jsme v podstatě u toho, oč nám v novém hospodářském systému jde“.

Průzkum o trestu smrti

Ústavy sdružené v Gallupově síti podnikaly několikrát ročně průzkumy na totéž téma. ÚVVM jako státní instituce nepatřil do Gallupovy sítě. Požádal však G. Gallupa o souhlas položit u nás přibližně v téže době, jako se to stalo v sedmi jiných zemích, otázku o trestu smrti. Otázka zněla: „Italský parlament právě odhlasoval zrušení trestu smrti. Myslíte, že by měl být trest smrti zrušen též v této zemi?“ Průzkum se u nás konal v květnu 1947. Výsledky získané u nás bylo možno srovnat s výsledky zjištěnými v sedmi dalších zemích (viz tab. 5).

Tabulka 5

	Proti trestu smrti %	Pro trest smrti %	Nevím %
ČSR	25	54	21
Velká Británie	24	69	7
Francie	21	68	11
Holandsko	64	23	13
Švédsko:			
velezrada	44	25	31
vražda	32	32	36
USA	44	46	10
Kanada	23	68	11
Brazílie	37	28	35

Při posuzování výsledků je třeba vzít v úvahu, že v některých zemích byla formulace otázky přizpůsobena místním právním poměrům. Tak například ve Švédsku byl trest smrti zrušen již před třiceti lety. V Holandsku byl trest smrti obnoven po druhé světové válce, a to jen pro válečné zločince. A tak v Holandsku byla otázka položena takto: „Myslíte, že bychom měli uplatňovat trest smrti také pro sprosté zločiny?“

Zkušenost z tohoto mezinárodního průzkumu upozornila na některé problémy těchto průzkumů, např. že při řadě příležitostí bude třeba definovat co nej přesněji daný problém zkoumání a v jednotlivých zemích formulovat otázky nejvhodnější pro dané prostředí. A dále, že bude třeba při posuzování výsledků pamatovat a bedlivě posuzovat znění otázek a přihlídnout i k tomu, že v různých zemích veřejné mínění krystalizuje odlišnými procesy, někdy za zcela odlišných podmínek.

ÚVVM položil shora uvedenou otázku v květnu (1947). Brzy po publikaci výsledků přišla zpráva, že trest smrti byl zrušen v Sovětském svazu. ÚVVM předpokládal změnu veřejného mínění v této otázce, neboť bylo úředně oznámeno, že se i u nás zkoumají podmínky pro zrušení trestu smrti, a položil ji výběru obyvatelstva znova. Znění otázky při druhém průzkumu bylo toto: „V Sovětském svazu byl právě zrušen trest smrti. Myslíte, že by měl být trest smrti zrušen též v této zemi?“ (Viz tab. 6.)

Tabulka 6

	Proti trestu smrti %	Pro trest smrti %	Nevím %
Při prvním průzkumu (V - 1947)	25	54	21
Při druhém průzkumu (VII - 1947)	36	44	20

Při rozboru je účelné uvážit formulaci otázky, do níž je vloženo jméno země: v prvním případě Itálie, v druhém případě Sovětský svaz. Názvy zemí mají nepochybně pro různé občany odlišnou emocionální náplň a ta mohla mít vliv na

některé odpovědi v tom či onom směru. Při popsání způsobu si nejsme jisti, do jaké míry měla vliv na změnu výsledků formulace otázky. Nemůžeme *a priori* tvrdit, že by ke změně zjištěného rozsahu došlo, kdyby ani v prvním, ani v druhém znění nebyl uveden název země.

Jdeme-li dále v této úvaze, můžeme předpokládat, že slovo Itálie mělo odlišný vliv na výsledky v různých zemích. Bylo by bývalo výhodnější položit otázku bez uvedení pojmu „italský parlament“ ve znění otázky.

ČÁRKOVÁ TECHNIKA ZÁZNAMU ODPOVĚDI

ÚVVM používal různých typů otázek. Pokud jde o jejich četnost, převažoval typ otázky uzavřené, u níž byly odpovědi předtištěny. U předtištěných odpovědí byla kódová čísla, z nichž tazatel zpravidla jedno okroužkoval. Tím se urychlila příprava pro strojové statistické zpracování dotazníků. U otevřených otázek, u nichž byla odpověď zaznamenána slovně, bylo nutno kódovat dodatečně.

Okódované dotazníky přicházely do Státního úřadu statistického, kde kódová čísla byla na děrovacím stroji přenášena na děrné štítky. A právě tuto fázi se pracovníci ÚVVM snažili překročit a urychlit zpracování. Zkrácení lhůty strojového zpracování umožnil postup zvaný „Mark-Sensing“. Jde o zařízení, které je citlivé na značky vyznačené na děrném štítku grafitovou tužkou (přídavné zařízení k reproduktoru 513 nebo 519 IBM).

Tento způsob má tyto výhody:

1. Děrný štítek je zvláštním způsobem upraven a odpovědi se zaznamenávají přímo na něj. Odpadá tedy tisk dotazníku.
2. Děrování se provádí mechanicky, čímž se ušetří čas potřebný k ručnímu děrování.

Postup se hodí jen na některé druhy průzkumu. Je třeba přihlídnout k těmto okolnostem:

- a) Je třeba zvláštního textu s otázkami. Tento text nahrazuje dotazník. Postačí ovšem tolik exemplářů textu, kolik je tazatelů. Těch bývá při osobním dotazování mnohem méně než dotazovaných osob a tak lze text otázek běž-

ným způsobem rozmnožit a služby tiskárny není zapotřebí.

b) Tento způsob se nehodí k rozsáhlým průzkumům, zejména jestliže se klade

Obr. 3:

Dva způsoby záznamu odpovědi

12. Přestálým nebo nemocným, nemají-li žádný příjem, se uvolňuje z vázaného vkladu 1400 Kčs na hlavu rodiny a 700 Kčs na každého dalšího člena rodiny. Považujete tyto částky za přiměřené, vysoké nebo nízké?	Přiměřené 1
	Vysoké 2
	Nízké 3
	Nevím 4

13. S jakým měsíčním příjmem může - podle Vašeho mínění - dnes vyslačit čtyřčlenná rodina? (Rodiče a dvě děti)	Může vyslačit s Kčs
	<i>nevím</i> 9

Ot. 12. Ot. 13.

1 1

2 2

3 3

4 4

5 5

6 6

7 7

8 8

9 9

Dvě otázky (č. 12 a č. 13) z průzkumu konaného na počátku roku 1950 poskytují příklad pro znázornění, jak byly zaznamenávány odpovědi při běžném postupu („kroužkový“ postup) a při použití Mark-Sensingu („čárkový“ postup). — *Kroužkový postup*: Tazatel přečte otázku, vyčká na odpověď a pak okroužkuje vhodné předtištěné číslo; u ot. 12 je to trojka. U otevřené otázky (č. 13) запиše odpověď doslova (u ot. 13 to bylo „Nevím“); kódování záznamů odpovědí na otevřené otázky bylo provedeno v ÚVVM podle kódového klíče. — *Čárkový způsob* při použití Mark-Sensingu: Tazatel čte otázky z rozmnoženého dotazníku. U ot. 12 zaznamená do sloupce 12 čárku v oválu 3. U otázky č. 13 zaznamená odpověď na rub štitku; čárka do devítkového oválu se vyznačí v ústavu dodatečně podle kódového klíče. Štítek má rozměry 187×83 mm a je v něm místo pro 27 otázek (sloupců).

větší množství otevřených otázek, vyžadujících slovní záznam odpovědi.

c) Čárky musí být vyznačeny předepsaným způsobem, aby stroj byl na ně citlivý: a) Je nutno psát obyčejnou tužkou. b) Čárky musí být zřetelné a nesmějí přesahovat ovál. c) Na přední straně štítku se nesmějí vyznačovat žádné jiné značky mimo čárky psané do oválů. d) Čárky je nutno psát na tvrdé podložce, aby se zabránilo rytí do papíru. e) Děrné štítky se nesmějí poškodit.

Většinu podmínek však lze při některých typech průzkumu splnit, a proto tato technika poskytuje cennou pomůcku při některých druzích šetření, kdy jde o rychlé zpracování výsledků. K uvedeným výhodám se pojí ještě další: Je-li zapotřebí některé údaje na štítcích kvalitativně zpracovat, například analyzovat slovní znění odpovědí zapsaných na rubu štítku, je možno je mechanicky vytržít, což u normálních dotazníků vyžaduje ručního vytržení.

Výhodou mark-sensingové techniky je malý rozměr štítků, které může tazatel snadno uschovat do kapsy. ÚVVM dal pořídit pro tazatele jednoduché destičky z pevné lesklé lepenky, mezi něž byla vložena sada prázdných štítků. Dotazový úkol (pokyny o výběru dotázaných) byl vytištěn na štítku téže velikosti, jakou měly záznamové děrné štítky. Při rozhovoru (interview) vyňal tazatel štítek, položil jej na destičku a po straně jej upevnil gumičkou. Destičky sloužily rovněž za podložku. Na destičkách bylo přilepeno očko pro upevnění tužky.

Aplikovat Mark-Sensing na terénní průzkum, pokud je autoru známo, bylo u nás původní myšlenkou. V ÚVVM nebylo známo, že by této techniky bylo při průzkumu jinde použito dříve. Po zveřejnění této techniky (Podniková statistika, roč. III, č. 4, duben 1950, 53—56) byl postup kladně hodnocen.

Závěr

Pro úplnější charakteristiku činnosti ÚVVM by bylo třeba podrobněji popsat praxi ve formulaci otázek, konstrukci dotazníků, zpracování odpovědí na otevřené otázky, podat nástin rozboru výsledků, nastinit způsoby převádění výsledků do

praxe, zejména osvětové. Pozornosti by zasluhoval rozbor časopisu Veřejné mínění, zejména teoreticky zaměřených statí a článků.

Nezúčastněný posuzovatel ÚVVM by pravděpodobně v kladné souvislosti uvedl praxi bezplatně poskytovat organizacím a institucím užitečné služby, snahu přinášet výsledky v krátkých lhůtách, konfrontovat výsledky s praxí, sondovat jejich platnost a přesnost.

Na druhé straně je kritice otevřena široká škála problémů — od definice veřejného mínění až po rozbor a uplatnění výsledků. Vskutku zbývalo vykonat více, než bylo a mohlo být vykonáno.

Zaslouží zmínky, že u nás v době trvání ÚVVM nebyla uveřejněna zásadní odmítavá kritika průzkumu veřejného mínění nebo činnosti ústavu. Snad část zásluhy na tom mají klady práce ÚVVM, snad nedostatek odborného zájmu o problematiku průzkumu, možná i skutečnost, že vznik a pak činnost ústavu byly spojeny — úzce nebo okrajově — se jmény významných veřejných činitelů. Jejich kladné nebo aspoň neodmítavé stanovisko k průzkumu, ať už výslovně projevované nebo z okolností vyplývající, nepochybně přispělo k vytvoření příznivých podmínek činnosti ÚVVM.

Proč přestal vycházet časopis Veřejné mínění (1948), proč později přerušil ÚVVM činnost? Autor se nepovažuje za kompetentního k odpovědi, avšak pokusí se ji obecně formulovat. Kritika a odmítnutí sociologie, též empirické, se nepochybně vztahovaly i na průzkum veřejného mínění. V posledním období své činnosti byl ÚVVM včleněn do Masarykova lidovému výchovného ústavu (tj. dnešní Osvětový ústav), kde se průzkumy konaly po krátkou dobu na osvětová témata a v oblasti knižního trhu. Ministerstvo mělo jen přechodný úspěch ve snaze posílit Ústav o pracovníky vzdělané v marxistické filosofii, kteří by dali ústavu pevnější teoretický základ a snad i nový směr činnosti.

Únorové události vyvolaly bouřlivé změny ve společenské psychologii, změny, na něž ÚVVM nebyl metodologicky připraven. Po dočasném přestávce v činnosti byly však průzkumy širokého okruhu témat obnoveny.

Pokračovatelé v práci ÚVVM budou muset ovládnout pokroky v metodě prů-

zkumu, k nimž došlo ve světě v posledních asi patnácti letech, včetně zkušeností Komsomolské pravdy a jiných pracovišť v SSSR. Z novější sociologické literatury vyplývá, že se kvótní výběr s některými obměnami stále udržuje, i když se v průzkumu prosazují i postupy pravděpodobnostního výběru. Je tu však řada nových prvků, které bude třeba prověřit a popřípadě aplikovat. (K diskusi o výhodách a nevýhodách kvótního výběru, nepřímých postupů při zjišťování mínění, motivace atd. zde není bohužel místa.)

Metoda průzkumu poskytuje rozsáhlé možnosti zdokonalení, zejména v oblasti zjišťování základních údajů, v rozboru a uplatnění výsledků, v kombinaci průzkumu popsaného typu s hlubokým sociologickým výzkumem v malých skupinách, v opakovaných průzkumech atd. Je třeba mít v dobré patrnosti vážné kritické hlasy vztahující se ke studiu veřejného mínění. Autor by zde jen připomněl zkušenost, že někdy i vynikající autoři dovádějí své filosofické úvahy dále než své poznatky o metodice empirického průzkumu. Patří sem i citovaný A. K. Uledov.

Avšak právě s naposledy jmenovaným je autor tohoto sdělení přesvědčen, že průzkum veřejného mínění má v socialismu významnou úlohu a že každý odklad v jeho provádění je na škodu, zejména v době zavádění nového způsobu řízení národního hospodářství; že průzkum může nabýt forem a významu, kdy se stane důležitou složkou demokratického centralismu; a že z těchto důvodů by neměl být považován za okrajovou záležitost.

Literatura:

Adamec Č.: *Minění skupiny — mínění celku*. VM, č. 1, 1946, 4—6.

Adamec Č.: *Psychóza strachu jako překážka výzkumu*. VM, č. 2, 1946, 4—6.

Adamec Č.: *Poslouchali jsme Pražany*. Nová Svoboda, XXII, č. 14 (7. 12. 1945), 220—221; č. 15 (14. 12. 1945), 234—235.

Adamec Č.: *Za hlasem lidu*. Nová Svoboda, XXIII, č. 4 (25. 1. 1946), 56—59.

Adamec Č.: *Veřejné mínění o Anglii*. Kruh, I, č. 14 (26. 4. 1946), 7—9.

Adamec Č.: *Rok práce Čs. ústavu pro výzkum veřejného mínění*. Kruh, I, č. 43 (15. 11. 1946), 7—8.

Adamec Č.: *Předpovídání voleb a výzkum veřejného mínění*. Sociologická revue, XV, sv. 1—3, 1949, 8—16.

Adamec Č.: *Předpověď výsledků voleb do*

- Ústavodárného národního shromáždění.* Rkp. 11 stran. 1947.
- Adamec Č.: *Dotazník. Dva způsoby záznamu odpovědi.* Podniková statistika. III, č. 4, 1950, 53–56.
- Adamec Č., Pospíšil B., Tesař M.: *Veřejnost o Baťovi.* Praha, Orbis 1947.
- Chalupný E.: *Předpověď výsledků voleb r. 1946 a 1948 v Československu a r. 1948 v USA.* Sociologická revue, XIV, sv. 4, 286 až 293, 1948.
- Pospíšil B.: *Co jest veřejné mínění.* VM č. 2, 1946, 3–4.
- Polák E.: *Čísla mluví o voličích a národních výběrech.* Ministerstvo vnitra, Praha 1947.
- Předpověděli jsme výsledek voleb.* VM č. 1, 1946, 7, 10–11.
- Rozhovor s předsedou vlády (K. Gottwaldem).* VM, č. 7, 1947, 2.
- U ministra informací.* Kruh, I, č. 31 a 32, 1946.
- Results of Hungarian Public Opinion Research.* Budapest 1947.
- Trest smrti.* VM č. 11–12, 1947, 21–22.
- Slejška D.: *Proč výzkum veřejného mínění?* Nová Mysl, č. 6, 1964, 756–762.
- Uledov A. K.: *Общественное мнение советского общества.* Moskva 1963.
- (Poznámka: V seznamu zkratka VM značí časopis Veřejné mínění.)